

БУДІВЕЛЬНА ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРІВ ЗАКАРПАТТЯ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація. Стаття присвячена історії наукових досліджень будівельної лексики в говорах української мови взагалі і Закарпаття зокрема. Викладено мету, завдання, методи збору і дослідження будівельної лексики в українських говорах Закарпаття.

Ключові слова: будівельна лексика, тематична група лексики, українські говори Закарпаття.

Одним із найактуальніших завдань сучасної лінгвістики є системне вивчення лексико-семантичної структури народних говорів. Дослідження лексики українських діалектів, як зазначає Р. Л. Сердега, залишається пріоритетним серед напрямів вивчення української мови з огляду на необхідність підготовки належної емпіричної бази для створення *Словника українських діалектів* та *Лексичного атласу української мови*, а також для розв'язання проблем ортології літературної мови та багатьох питань суміжних з мовознавством наук [33, 36]. Для цілісного опрацювання словникового складу актуальним є представлення географії не відокремлених лексичних одиниць, а об'єднаних у цілісні сегменти мовної системи. Такими сегментами для лексичного рівня діалектної мови є наперед тематичні групи лексики (ТГЛ), в межах яких виділяють лексико-семантичні групи (ЛСГ).

Лексика народних говорів часто зберігає одиниці мовлення найдавніших епох, які не зафіксовані пам'ятками писемності, а отже, й не закріплені за літературною мовою.

Будівельна лексика є дуже давньою та неоднорідною за своїм складом та походженням. Ця ТГЛ формувалася упродовж багатьох століть і відображає тривалу еволюцію житла від примітивного до раціонального та найкраще естетично оформленого. До її складу входить номенклатура будівельних матеріалів, інструментів і знарядь, житлових і господарських приміщень та їх елементів, процесів будівництва, фахівців з будівельної справи тощо. Окрім свого першорядного призначення – надавати людині притулок від впливу зовнішніх факторів, житло як носій знакового характеру займає особливе місце у духовній та культурній сферах життя українців, відіграло і продовжує відігравати особливу роль у просторовій поведінці людини, увібравши в себе багатовіковий досвід та кращі традиції краю.

Інтерес до вивчення лексики народного будівництва як одного з найдавніших шарів української мови в лінгвістичному плані полягає в необхідності простежити всі ті складні явища трансформації, які відбувалися в цій лексичній групі під впливом історичного, соціально-економічного та культурного розвитку. Крім практичного значення, вивчення будівельної лексики має теоретико-пізнавальний характер, який виявляється в ознайомленні з народною культурою, етнічною історією

та встановленні міжнетнічних та культурно-історичних зв'язків.

Наукове зацікавлення народним будівництвом Закарпаття спостерігаємо в етнографічних дослідженнях з другої половини XIX століття, коли у працях українських, російських, угорських та інших авторів поряд з розглядом історичних, соціально-економічних і політичних проблем Закарпаття порушуються й питання народної культури. Фрагментарні описи житла і господарських будівель, їх зовнішнього вигляду тощо зустрічаються на сторінках праць А. Дешка [10], А. Трояновського [42] та ін. Певну роль у розвитку етнографії відіграли місцеві видання цього періоду, зокрема журнал „Листок” (1883–1903). Із його статей, присвячених народному будівництву, слід виділити „Домики или избы угорских крестьян” О. Митрака [24] та „Наши деревянные церкви” Й. Рубія [32].

Значно поживилася наукова і культурна праця із включенням Закарпаття до складу Чехословацької республіки (1919–1939), в результаті чого з'явилися дослідження Ф. Вовка [1], В. Січинського [37; 53], почав виходити краєзнавчий журнал «Підкарпатська Русь» (1923–1936), деякі статті якого присвячено характеристиці сільських будівель, зокрема праці В. Залозецького [20], В. Гнатюка [6], М. Обідного [27]. З чехословацьких авторів цього періоду слід відзначити праці А. Кожмінової [52], К. Хотека [50], Я. Гусека [51] та деяких інших. У повоєнні роки вивчення народного будівництва району Карпат набуває значного розмаху. В цей час виходять публікації І. Симоненка [36; 35], Г. Стельмаха [38; 39], Н. Граціанської [8], Ю. Гошка [7], Р. Сілецького [34], Т. Процев'ята [31], І. Могитича [25], М. Тиводара [40], П. Федаки [46; 45; 44; 43] та ін. Ці розвідки містять велику кількість одиниць будівельної лексики, що є цінним матеріалом для мовознавчих студій.

Українська лінгвістика вивченням будівельної лексики починає займатися наприкінці 60-х років XX століття. Так, 1968 року в Москві виходить друком книга „Лексика Полесья: Материали для полесского диалектного словаря”, яка містила розділ „Полесская строительная терминология (Хата и хозяйственные постройки)” Н. Кореня та М. Шушкевича [21]. За нею в Мінську з'являється ще одне видання „Лексика Палесся у прасторы і часе”, в якому вміщено розвідку І. Луциця-

Федорця „Будаўнічая тэрміналогія” [23]. Згодом публікуються поодинокі праці В. Присяжнюка [30; 29], І. Чепіги [47], які розглядали лексику староукраїнської мови та українських говорів загалом.

1985 року колектив відділу історичної лексикографії Інституту суспільних наук АН УРСР видав монографію „Українська історична та діалектна лексика”, у якій окремим розділом висвітлюються питання діалектної лексикології. І одним з підрозділів було дослідження Р. Гринька під назвою „Будівельна лексика (назви житлових споруд)” [9].

На початку 90-х років ХХ століття спостерігаємо значний прорив у вивченні будівельної лексики на Поліссі. Цю лексичну групу в говорах Західного Полісся вивчав О. Свтушок [19; 17], результатом спостережень якого став „Атлас будівельної лексики Західного Полісся” [18]. Не менш важливою є книга М. Никончука „Будівельна лексика Правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов” [26]. Лексику східно-поліських говорів вивчала Л. Дорошенко [12]. Основні положення її дисертаційної роботи відображено в публікаціях „Номінація традиційних сільських будівель у східнополіському діалекті” [15], „Східнополіське традиційне будівництво у світлі номінації й народних вірувань” [16], „До питання визначення типів ареалів східнополіського діалекту (за матеріалами будівельної лексики)” [13], „Методичні вказівки і матеріали для збирання будівельної лексики та обрядів, звичаїв, повір'їв, пов'язаних з сільським будівництвом” [14] та ін. Лексика наддністрянського говору послужила предметом уваги В. Пілецького [28], який простежив генезу лексико-семантичної групи назв будівель для худоби та птиці. Над вивченням цієї лексики в слобожанських говірках працювали К. Глуховцева [5], Л. Тищенко [41], Р. Сердега [33]. Спроби дослідження будівельної лексики в західноукраїнських говорах здійснив Г. Ф. Шило [49; 48].

Наукове зацікавлення лексичною системою карпатських говорів, зокрема закарпатського, можна датувати 1967 роком, коли в журналі „Народна творчість та етнографія” (Київ, з 1957) була опублікована стаття П. М. Лизанця [22], присвячена українсько-угорським культурним зв'язкам за матеріалами назв народного житла Закарпаття. У ній автор досліджує багату будівельну термінологію українців краю та робить висновок про вплив будівельної культури закарпатців на будівельну культуру угорців. Викликають інтерес також публікації Ю. П. Галає, в яких автор досліджує будівельну термінологію закарпатських українських говорів [4], назви даху будинку та його оточення [2], лексику, пов'язану з піччю [3].

Дослідження попередників у межах окремих територіально-мовленнєвих утворень нині є важливим здобутком для вітчизняної діалектології, однак досі будівельна лексика українських народних говорів вивчена частково, фрагментарно. Немає також в українській лінгвістиці окремого мо-

нографічного дослідження, предметом вивчення якого були б найменування житлових і господарських приміщень, будівельних матеріалів, знарядь та ін. в українських говорах Закарпаття. Ця причина в основному й обумовила вибір будівельної лексики в українських говорах Закарпаття об'єктом нашого дослідження. Предметом є назви будівельних матеріалів, інструментів і знарядь, житлових і господарських приміщень та їх елементів, процесів будівництва, фахівців з будівельної справи та інших реалій, що пов'язані з будівництвом.

Метою нашої розвідки є якомога повніший збір фактичного матеріалу у говорах Закарпаття, його докладний опис у лексично-семантичному, етимологічному, словотвірному та лінгвогеографічному аспектах. Для досягнення мети ми поставили перед собою такі завдання: 1) пояснити значення та стилістичне вживання окремих лексем; 2) простежити межі поширення цієї лексики в досліджуваних та інших українських говорах; 3) дослідити джерела поповнення будівельної лексики; 4) встановити стосунок досліджуваних номенів до відповідної лексики української літературної мови.

Для збору матеріалу ми розробили спеціальний питальник, в основу якого лягла відповідна частина „Програми для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови” Й. О. Дзєндзелівського [11, 78-102]. Наша програма містить біля 300 питань, і її вже апробовано в частині населених пунктах Закарпатської області. При доборі слів на позначення реалій будівництва, закладених у нашому питальнику, ми орієнтувались в основному на традиційне народне будівництво Закарпаття. Число нових реалій, взятих нами до уваги, складають тільки ті, що широко розповсюджені на досліджуваній території. Враховуючи те, що переважна більшість населених пунктів розташована в самій серцевині Українських Карпат, великому і своєрідному за своїми природними особливостями екзотичному регіоні, переважна більшість будівельної лексики пов'язується з таким матеріалом виробництва як деревина. Однак досить широко використовується і метал, зокрема у деталях інструментів та знарядь, рідше інші матеріали.

Ми плануємо здійснити польові записи у говірках близько 80 населених пунктів Закарпаття, а на основі зібраного матеріалу укласти „Лексичний атлас українських говорів Закарпаття: Будівельна лексика”, що в свою чергу стане базою для опису одиниць будівельної лексики в українських закарпатських говорах, поданого в основній частині нашої роботи. Це дасть можливість простежити характер ізоглос на досліджуваній території та визначити членування і взаємозв'язки українських говорів Закарпаття за матеріалами досліджуваної нами лексики.

До аналізу зібраної лексики головним чином залучаються традиційні методи. Чільне місце від-

водиться описовому методу як найбільш виправданому при опрацюванні лексики на синхронному рівні. Використання елементів порівняльно-історичного методу доречне, коли розкриваємо походження окремих лексичних одиниць і встановлюємо їх взаємозв'язки в процесі історичного розвитку споріднених мов. Для цього необхідно долучати до аналізу відповідні матеріали ряду інших джерел: діалектні словники народних говорів України, зокрема – Закарпаття, етимологічні, історичні словники і лінгвістичні атласи української мови та інших слов'янських мов. У ряді випадків використовуємо етнографічні та історико-етнографічні праці, в яких описується народне житло та фіксується багато місцевих назв. До вивчення складу аналізованої лексики залучаємо метод кількісних підрахунків. Як відомо, сучасні діалектологічні розвідки не можливі без використання методу лінгвогеографії, позаяк ареальна лінгвістика стає пріоритетним напрямом сучасного мовознавства. Тож на основі лінгвогеографічного методу проводимо визначення і встановлення ареалів досліджуваних явищ.

Наша робота є першою спробою комплексного лексико-етимологічного і лінгвогеографічного дослідження зазначеного шару лексики українських говорів Закарпаття. У праці подаємо власну класифікацію на лексико-семантичні мікрогрупи, з метою вивчення системних відношень у досліджуваній нами лексиці використовуємо метод опису ТГЛ у поєднанні з аналізом окремих мікрогруп. Під час аналізу намагаємося встановити походження та творення будівельної лексики, простежуємо семантичний розвиток окремих назв.

Значна частина будівельної лексики під впливом літературної норми зазнає змін, частина її виходить з ужитку і тим самим безслідно зникає, тому що не фіксується джерелами. Отже, українські закарпатські назви житла, господарських приміщень, матеріалів, інструментів тощо, що належать до тих ТГЛ, які зберегли чималу кількість давніх номенів і поширені в українських говорах, що століттями межують з говорами інших слов'янських і неслов'янських мов, становлять помітний науковий інтерес і є важливими для подальшого розвитку української діалектології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології / Ф. Вовк. – Прага, 1928. – 404 с. (Перевидання: К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.).
2. Галай Ю. П. Будівельна лексика українських говорів району Карпат / Ю. П. Галай // XIV республіканська діалектологічна нарада: тези доповідей. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 118–120.
3. Галай Ю. П. Лексика українських говорів району Карпат, пов'язана з півччю / Ю. П. Галай // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови. тези доповідей. – Ужгород, 1978. – С. 3–14.
4. Галай Ю. П. Строительная терминология закарпатских украинских говоров: названия, связанные с крышей дома и её окружением / Ю. П. Галай // Советское лингвистическое общество. Тезисы. – М.: Наука, 1977. – С. 226–229.
5. Глуховцева К. Динаміка складу назв господарських приміщень у східнослов'янських говірках / К. Глуховцева // Український діалектологічний збірник. – К.: Довіра, 1997. – С. 177–194.
6. Гнатюк В. Гуцули / В. Гнатюк // Підкарпатська Русь. – 1923. – № 1. – С. 19–23; 1924. – № 2. – С. 43–50; 1924. – № 3. – С. 79–85; 1924. – № 4. – С. 110–114.
7. Гошко Ю. Народное зодчество в Украинских Карпатах / Ю. Гошко // Карпатский сборник. – М., 1972. – С. 111–145.
8. Грацианская Н. К типологии традиционного народного жилища в Украинских Карпатах в XIX – начале XX веков / Н. Грацианская // Советская этнография. – 1973. – № 1. – С. 25–37.
9. Гринько Р. О. Будівельна лексика (назви житлових споруд) / Р. О. Гринько // Українська історична та діалектна лексика / Відп. ред. Л. М. Полнога. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 13–24.
10. Дешко А. О Карпатской Руси / А. Дешко // Киевлянин. – 1850. – Кн. III. – С. 19–31.
11. Дзензелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови / Й. О. Дзензелівський. – К.: Наукова думка, 1984. – 308 с.
12. Дорошенко Л. І. Ареалогія будівельної лексики східнополіського діалекту: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / Л. І. Дорошенко. – К., 1999. – 19 с.
13. Дорошенко Л. І. До питання визначення типів ареалів східнополіського діалекту (за матеріалами будівельної лексики) / Л. І. Дорошенко // Філологічні науки. Збірник наукових праць. Вип. 1. – Суми, 1998. – С. 18–25.
14. Дорошенко Л. І. Методичні вказівки і матеріали для збирання будівельної лексики та обрядів, звичаїв, повір'їв, пов'язаних з сільським будівництвом / Л. І. Дорошенко. – Суми, 1995. – 56 с.
15. Дорошенко Л. І. Номінація традиційних сільських будівель у східнополіському діалекті / Л. І. Дорошенко // Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996. – С. 118–126.
16. Дорошенко Л. І. Східнополіське традиційне будівництво у світлі номінації й народних вірувань / Л. І. Дорошенко // Український діалектологічний збірник. Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової. – Київ, 1997. – С. 325–334.
17. Євтушок О. М. Ареалогія будівельної лексики західнополіського говору // Дослідження з української діалектології: Збірник праць. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 81–88.

18. Євтушок О. М. Атлас будівельної лексики Західного Полісся / О. М. Євтушок. – Рівне : Держ. ред.-вид. підприєм., 1993. – 134 с.
19. Євтушок О. М. Народна будівельна лексика Західного Полісся / О. М. Євтушок. – Рівне, 1990. – 145 с.
20. Залозецький В. Найважливіші типи деревляних церков на Подкарпатській Русі / В. Залозецький // Підкарпатська Русь. – 1923. – № 1. – С. 4–7.
21. Корень Н. Д., Шушкевич М. С. Полесская строительная терминология (Хата и хозяйственные постройки) / Н. Д. Корень, М. С. Шушкевич // Лексика Полесья: Материалы для полесского диалектного словаря / Отв. ред. Н. И. Толстой. – М.: Наука, 1968. – С. 131–160.
22. Лизанець П. М. Українсько-угорські культурні взаємини (на матеріалах назв народного житла Закарпаття) / П. М. Лизанець // Народна творчість та етнографія. – 1967. – № 4. – С. 77–79.
23. Лучыц-Федарэц І. І. Будаўнічая тэрміналогія / І. І. Лучыц-Федарэц // Лексика Палесься у прасторы і часе. – Мінск, 1971. – С. 147–154.
24. Митрак О. Домики или избы угрорусских / О. Митрак // Листок. – 1889. – 15 мая. – С. 112–113.
25. Могытыч И. Жилые и хозяйственные постройки на полонинах Гуцульщины / И. Могытыч // Карпатский сборник. – М., 1972. – С. 29–37.
26. Никончук М. В. Будівельна лексика Правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов / М. В. Никончук. – Рівне, 1990. – 369 с.
27. Обідний М. Старі гуцульські хати в селі Квасах / М. Обідний // Підкарпатська Русь. – 1936. – Річник XII–XIII. – С. 54–58.
28. Пілецький В. І. Генеза лексико-семантичної групи назв будівель для худоби та птиці в надністрянських говірках півдня Тернопільщини В. І. Пілецький // Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами: Тези доповідей. – Ужгород, 1982. – С. 103–104.
29. Присяжнюк В. З. Еволюція назв народного житла / В. З. Присяжнюк // Народна творчість та етнографія. – 1979. – № 1. – С. 87–88.
30. Присяжнюк В. З. Лексика на позначення сільських будівель в українських говорах / В. З. Присяжнюк // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови. Тези доповідей. – Ужгород, 1978. – С. 54–55.
31. Процевят Т. И. Сельское жилище Украинских Карпат советского периода: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук / Т. И. Процевят. – М., 1990. – 26 с.
32. Рубій Й. Наши деревянные церкви // Листок. – 1900. – 1 апріля, 15 апріля, 1 мая, 15 мая, 1 июня.
33. Сердега Р. Л. Назви господарських приміщень у центрально-слобожанських говірках (склад і семантична структура) / Р. Л. Сердега // Вісник Харківського національного у-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія. – Харків, 2006. – Вип. 47. – С. 36–39.
34. Силецкий Р. Сельское поселение и усадьба в Украинских Карпатах XIX – начала XX в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук / Р. Силецкий. – Минск, 1990. – 18 с.
35. Симоненко И. Колхозное строительство в Закарпатской области / И. Симоненко // Советская энография. – 1949. – № 4. – С. 42–54.
36. Симоненко І. Поселення, садиби та житло на Закарпатті / І. Симоненко // Матеріали з етнографії та художнього промислу. – К., 1956. – С. 60–109.
37. Січинський В. Етрусський дім і гуцульський оседок. Окремий відбиток / В. Січинський. – Прага, 1930. – С. 1–15.
38. Стельмах Г. Деякі питання вивчення народного житла на Україні XIX–XX ст. / Г. Стельмах // Українська етнографія. – К., 1958. – Т. IV. – С. 49–52.
39. Стельмах Г. Історичний розвиток сільських поселень на Україні / Г. Стельмах. – К., 1964. – С. 51–55.
40. Тиводар М. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст. / М. Тиводар. – Ужгород, 1996. – С. 189–332.
41. Тищенко Л. М. Лексична реалізація семи „бічна стіна хати” в південнослобожанських говірках / Л. М. Тищенко // Лінгвістика: Збірник наукових праць. – Луганськ, 2010. – № 3 (21). – С. 130–135.
42. Трояновский А. Русское племя в Венгрии / А. Трояновский // Современная летопись. – 1863. – №44. – С. 3–6.
43. Федака П. Господарські будівлі селянської садиби українців Закарпаття другої половини XIX – початку XX століть / П. Федака // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Ужгород, 1996. – Вип. II. – С. 144–158.
44. Федака П. Деякі питання розвитку сільських поселень, типів і форм двору гуцулів Закарпаття XIX–XX ст. / П. Федака // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Ужгород, 1995. – Вип. I. – С. 71–100.
45. Федака П. Особливості форм сільських поселень Закарпаття (XIX–XX ст.). / П. Федака // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 6. – С. 3–11.

46. Федака П. Типи і варіанти народного житла Закарпаття (XIX – початок XX ст.) / П. Федака // Народна творчість та етнографія. – 1981. – № 2. – С. 69–72.
47. Чепіга І. П. Будівельна лексика староукраїнської мови (Загальні поняття) / І. П. Чепіга // Мовознавство, 1982. – № 2. – С. 51–61.
48. Шило Г. Ф. Будівельна лексика в західноукраїнських говорах / Г. Ф. Шило // Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами: Тези доповідей. – Ужгород, 1982. – С. 117–119.
49. Шило Г. Ф. Из спостереження над лексикою (будівельною) в західноукраїнських говорах / Г. Ф. Шило // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови. Тези доповідей. – Ужгород, 1978. – С. 83–84.
50. Chotek K. Osídlení / K. Chotek // Československá vlastivěda. Řada II. Národopis. – Praha, 1936. – S. 185–206.
51. Húsek J. Národopisná hranice mezi Slováky a Karpatorusy / J. Húsek. – Bratislava, 1925. – 512 s.
52. Kožminova A. Podkarpatská Rus. Práce a život lidu po stránce kulturní, hospodářské a národopisné / A. Kožminova. – Praha, 1922. – 125 s.
53. Sičyns'kyj V. Dřevěné stavby v Karpatské oblasti / V. Sičyns'kyj. – Praha, 1940. – S. 48–79.

Dmytro Toder

Building vocabulary in the ukrainian ranscarpathian subdialects as a subject of scientific investigation

Summary. The article focuses on history of scientific investigation of building vocabulary in subdialects of Ukrainian language in general and in particular the Transcarpathian. Presents the purpose, objectives, methods of collection and study of building vocabulary in the Ukrainian Transcarpathian subdialects.

Key words: building vocabulary, thematic vocabulary, Ukrainian Transcarpathian subdialect.